

Jakusné Harnos Éva[◇]

A dokumentumelemzés módszertana a hadtudományi tanulmányok készítéséhez

DOI 10.17047/Hadtud.2023.33.E.157

A dokumentumelemzés a társadalomtudományok gyakori kutatási módszere. Az intézmények által létrehozott dokumentumok vizsgálatának azonban magyarul mostanáig nem jelent meg átfogó, rendszerezett módszertana, pedig a segítségével az egyre bonyolultabb nemzetközi intézményrendszer működéséről és a politikai folyamatokról jól elemezhető információk nyerhetők. A cikk egységes rendszerbe foglalja a dokumentumelemzés lehetséges szempontjait, beleértve a dokumentum és a kontextus összefüggéseit, a szövegszerűség és az elemzési szempontok kapcsolatát, valamint a jelen- és a jövőképfeltárásának eszköztárát.

Kulcsszavak: dokumentumelemzés, nyelvészeti pragmatika, tartalomelemzés, diskurzuselemzés, gyakorlati érvelés

Document Analysis Methodology for Military Science Studies

Document analysis is a typical research method in social sciences. However, no comprehensive and systematic methodology for institutional documents has been published so far in Hungarian, although such analysis could result in useful information on the operation of institutional systems and on political processes. The article attempts to systematize the possible approaches to document analysis, including the links between a document and its context, the connection between the criteria of textuality and document analytical tools, as well as the means of extracting the perception of reality and the vision of the future.

Keywords: document analysis, linguistic pragmatics, content analysis, discourse analysis, practical reasoning

Bevezetés

A dokumentumelemzést a kutatómódszertanban általában a vegyes módszerek közé sorolják, mivel kvantitatív, illetve kvalitatív megközelítést is alkalmazhat. Logikáját tekintve az alapozott elmélet kidolgozásához is kapcsolható. A Barney Glaser és Anselm Strauss által kidolgozott módszer azt bizonyítja, hogy adatok alapján, induktív módon is kialakítható elmélet, szemben a deduktív, a létező elmélet igazolására, ellenőrzésére irányuló módszerekkel.¹ A dokumentumelemzés rövid definíciója szerint dokumentumok szisztematikus áttekintését és értékelését foglalja magában.² Ilyen értelemben jelenthet másodlagos kutatást, például egy adott témában született tudományos publikációk tartalomelemzését akár a terminológia, vagy egy adott fogalom változásának, fejlődésének feltárása céljából. Ugyanakkor, mint lentebb látható, alkalmazható elsődleges kutatásra, például

[◇] Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, Nemzetközi Biztonsági tanulmányok Tanszék –Ludovika - UPS, Faculty of Military Science and Officer Training, Department of International Security Studies, Associate Professor, e-mail: jakusne.harnos.eva@uni-nke.hu; <https://orcid.org/0000-0002-4973-5011>

¹ Glaser, Strauss 1967. Magyarul: Babbie 2001a, 327–329; Horváth, Mitev 2015, 85–126.

² Bowen 2009, 27.

egy szervezet vagy intézmény működésének elemzésére; bizonyos, stratégiai jelentőségű dokumentumok értelmezésére a kontextusba helyezésük által, illetve a dokumentumokból a keletkezési és felhasználási körülmények rekonstruálására. A dokumentumelemzés használható a más forrásokból nyert adatok, információk ellenőrzésére is.

A nemzetközi szakirodalomban található példa a dokumentumelemzés alkalmazására különféle szakpolitikák értékelésére; például az egészségügyi szakpolitika vizsgálatában,³ az oktatáspolitikai elemzésében,⁴ továbbá általános kvalitatív kutatási módszerként való ismertetése is előfordul.⁵ A dokumentumelemzést többnyire kvalitatív jellegű esettanulmányokban alkalmazzák sokrétű adatgyűjtésre, vagy valós eseményekről, folyamatokról rendelkezésre álló adatok ellenőrzésére.⁶

A dokumentumelemzés jól alkalmazható a rendelkezésre álló szakirodalom elemzésére, értékelésére, beleértve az alapfogalmak előfordulását és konceptualizációját. Például egy kutatócsoport a NATO Stratégiai Kommunikációs Kiválósági Központ *Defence Strategic Communications* című folyóiratában megjelent terminológiai tisztázó tanulmányában elemezte az „álhír” fogalmának definícióit és előfordulását a szakirodalomban.⁷

Érdekesség, hogy a hétköznapiakban múzeumok és levéltárak honlapjain is találkozhatunk pedagógiai célú dokumentumelemzési kérdésekkel, feladatokkal, amelyeket az odalátogató diákoknak szánunk.⁸ Mind a magyar, mind az amerikai nemzeti levéltár multimédiás dokumentumokra, például fényképekre, plakátokra és filmekre is alkalmazható kérdéssorokat és feladatlapokat ajánl a látogatóknak. A kutatómódszertanban a dokumentumelemzést több tudományág használja, többek között a pszichológia, a szociológia, a pedagógia, a történelemtudomány, valamint a politikatudomány és a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozása terén. Earl Babbie magyar nyelvre lefordított és a felsőoktatásban használt könyve, *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* a beavatkozásmentes vizsgálati módszerek között röviden összefoglalja a tartalomelemzés módszertanát, valamint erősségeit és gyenge pontjait,⁹ azonban ennek a dokumentumelemzéssel való kapcsolatára nem tér ki. A dokumentumelemzés lehetséges vizsgálati szempontjait ugyanakkor általánosságban felvázolja a „Dokumentumok olvasása és értékelése” című fejezetben.¹⁰

A tartalomelemzés és a dokumentumelemzés a hadtudományban

A tartalomelemzés korai szakaszában a sajtótermékek összehasonlítása, értékelése volt a cél. Azonban már az 1920-as és az 1930-as években alkalmazták közvéleménykutatás módszereként

³ Dalglisch et al. 2020.

⁴ Cardno 2018.

⁵ Bowen 2009.

⁶ Bowen 2009, 29.

⁷ Park et al. 2020

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár 2020; US National Archives n.d

⁹ Babbie 2001b, 352-364.

¹⁰ Babbie 2001c, 374-379.

a figyelem irányulása, a sztereotípiák és az attitűdök vizsgálatára.¹¹ A tartalomelemzésnek az 1890-es évektől a XX. század közepéig alkalmazott, főként statisztikai vizsgálatokon alapuló módszereit Berelson és Lazarsfeld foglalta össze *The Analysis of Communication Content* című művében.¹²

A hadtörténelemből ismert, hogy a tartalomelemzés kvantitatív módszerét a második világháború alatt az Egyesült Államokban a Szövetségi Kommunikációs Bizottság (Federal Communications Commission; FCC) irányítása alatt működő Idegen Rádióadásokat Felderítő Szolgálat (Foreign Broadcast Intelligence Service; FBIS) végezte. A nemzetközi sajtó nyílt forrásaiból nyerhető információk szerzésében a gyakorisági statisztikáknál eredményesebbnek bizonyultak azok a logikai következtetési konstrukciók, amelyeket a szövegek belső, jelentésbeli összefüggéseinek és kontextusának figyelembevételével hoztak létre. Ezeket Alexander George rekonstruálta 1959-ben megjelent könyvében.¹³ Eszerint a szövegek vizsgálhatók voltak a nyilvánvaló tartalmuk (a bennük megjelenő információk, adatok) szempontjából, a keletkezési és felhasználási körülményeik szempontjából mint dokumentumok, valamint rejtett tartalmuk szempontjából, mint bizonyos tendenciákat mutató, több példányt egyesítő szövegkorpuszok. Innen eredeztethető a tartalomelemzés és a dokumentumelemzés elhatárolása.

A hidegháború éveiben ismét alkalmazták a módszert a nyílt forrású információszerzésben,¹⁴ valamint külföldi hírszerzők leleplezésére.¹⁵ 1955-ben az Egyesült Államokban konferenciát rendeztek a tartalomelemzésről, melynek eredményeit a *Trends in Content Analysis* című kötet adta közre.¹⁶ Ekkor már törekedtek arra, hogy az egyes nyelvi elemek gyakorisága mellett vagy helyett a jelentések belső összefüggéseit és a kontextust kutassák. Ugyanakkor az 1950-es évek végétől a statisztikai módszernek is új lendületet adott a számítógép alkalmazása, amely nagy mennyiségű szövegnek a korábbinál gyorsabb feldolgozását tette lehetővé. Kidolgozták és 1966-ban bemutatták a General Inquirer (Általános Figyelő) rendszert, amelyet tovább fejlesztve a politikán kívül más területekre máig is használnak. A tartalomelemzés pszichológiai és szociológiai vizsgálatok módszere is lett. Napjainkban a hibrid műveletek egyik eszközeként és hatásának mérésére alkalmazzák az úgynevezett szentiment analízist és a felhasználói profilozást, amelyek visszavezethetők a General Inquirer kutatásokra.¹⁷

A biztonságpolitikai és hadtudományi kutatásokban gyakran alkalmazzák a dokumentumelemzést: például Csiki Varga Tamás hat ország (Csehország, Szlovénia, Horvátország, Észtország, Litvánia és Magyarország) nemzeti katonai stratégiai

¹¹ Krippendorff 1995, 15.

¹² Berelson, Lazarsfeld 1948.

¹³ George 1959.

¹⁴ Barnett, Lord 1989.

¹⁵ Lasswell, 1965, 177–381.

¹⁶ Pool 1959.

¹⁷ Jordan et al. 2019.

dokumentumait hasonlította össze.¹⁸ Thomázy Gabriella a migrációs stratégiákról szóló tanulmányaiban európai és dél-amerikai országok biztonsági/védelmi és migrációs stratégiáit elemezte kvalitatív és kvantitatív kutatási módszerekkel.¹⁹ João Estevens tanulmánya három szempont alapján 27 európai uniós tagállam stratégiai dokumentumait hasonlítja össze tematikus elemzéssel, fókuszba állítva a migráció megjelenését a dokumentumokban.²⁰ Urbanovics Anna és Rodrigo Guajardo latin-amerikai országok (Argentína, Brazília, Chile, Kolumbia, Peru) kiberbiztonsági stratégiáit vizsgálták ugyanezzel a módszerrel.²¹

A fentiekből látható, hogy a dokumentumelemzést a társadalomtudományi kutatásokban széles körűen alkalmazzák. Magyar nyelven azonban hiányzik egy olyan módszertani áttekintés, amely az elméleti háttér összefoglalása mellett felvázolná a lehetséges dokumentumelemzési megközelítéseket, különös tekintettel a biztonsági tanulmányok, a hadtudomány, a politikatudomány és a nemzetközi kapcsolatok területén tervezett kutatásokra. A lehetséges megközelítési módok ismertetése támpontot nyújthat az egyetemi hallgatóknak, a kezdő kutatóknak a kutatásaik megtervezéséhez. A nyelvészeti pragmatikának a szövegek társadalmi szerepére vonatkozó megállapításai indokolják a dokumentumelemzés módszerének az ebből a látószögből való áttekintését. Az alábbiakban bemutatom a dokumentumelemzés elméleti, nyelvészeti pragmatikai hátterét, a tartalomelemzés és a diskurzuselemzés eljárásai közötti különbségeket. Ezután megkísérlem rendszerbe foglalni a dokumentumelemzésben alkalmazható szempontokat a szövegszerűség kritériumaival összhangban. Végül bemutatom a rejtett tartalom feltárásának két módját: a kognitív keretek és forgatókönyvek azonosítását és az idősíkokra vonatkozó utalások vizsgálati lehetőségeit.

A dokumentumelemzés elméleti háttere

A dokumentumelemzés módszertana a nyelvészeti pragmatikán alapul, amely a nyelvhasználóknak és a nyelvi jeleknek a viszonyát vizsgálja a közlemények kontextusának figyelembevételével. Ezért a dokumentumelemzés lehetséges szempontjai felvázolhatók a nyelvészeti pragmatika segítségével: a közlő és a befogadó, valamint a közlemény mellett minden közlési helyzetben meghatározó a kontextus (a közlés körülményeinek összessége), amelyet egyes kutatók a tényezők két csoportjára tagolnak.²² A kontextus, azaz a körülmények tényezőinek első csoportja a szituációs kontextus, amelynek alkotóelemei a közlő, a befogadó, a mentális világuk (kognitív és érzelmi jellemzőik), az őket körülvevő társadalmi valóság (például a kultúra és az intézményrendszer), valamint a fizikai valóság (beleértve a közlés idejét és helyét). A kontextus tényezőinek második csoportja a nyelvi kontextus, vagyis maga a közlemény, a közlemény kapcsolata más szövegekkel (szövegtípusa, műfaja), és a közlési csatorna.

¹⁸ Csiki Varga 2013.

¹⁹ Thomázy 2021, 2022.

²⁰ Estevens 2018.

²¹ Urbanovics, Guajardo 2022; Urbanovics 2022.

²² Verschueren 1999, 87–95.

A szituációs kontextus a dokumentumelemzés alapjaként úgy értelmezhető, hogy a közlemények mindig valamilyen társadalmi helyzetben jönnek létre, és társadalmi funkciójuk van, amelyekre nyilvánvaló és rejtett tartalmukkal utalnak. Például egy dokumentum nyilvánvaló tartalmából többnyire látható, hogy milyen intézmény hozta létre, mikor, hol, milyen témában, milyen funkcióval és kinek a részére. Valószínűleg hivatkozik a témájához kapcsolódó, más dokumentumokra is. Ugyanakkor már a rejtett tartalom része lehet, ahogyan a dokumentum szövege utal a külső körülményekre, vagy korábbi eseményekre, helyszínekre, személyekre. Szintén a rejtett tartalom alkotóeleme, hogy milyen megnevezésekkel, megfogalmazásokkal történik mindez. A nyelvi kontextus felismerése teszi lehetővé a közlemény szövegtípusának azonosítását (hogy milyen típusú dokumentumot, vagy dokumentumokat vizsgálunk), valamint a dokumentumban megjelenő témák hálózatos fogalomrendszerének megértését. Ezért lehetséges a fogalmak értelmezése a szövegbe ágyazott megnevezések jelentésének vizsgálatával.

A kontextus alkotóelemei	
Szituációs kontextus	Nyelvi kontextus
közlő	létrehozott és befogadott szöveg
befogadó	intertextualitás (összefüggése más szövegekkel)
mentális világuk (kognitív és érzelmi)	kommunikációs csatorna
társadalmi valóság (kultúra, intézmények)	
fizikai valóság (idő, hely)	

1. táblázat

A kontextus alkotóelemei

(Forrás: Verschueren 1999, 87–95: saját készítésű ábra)

A szervezetek és intézmények által létrehozott dokumentumok esetében figyelembe kell venni, hogy az intézményi valóság nemcsak kifejezője és része a társadalmi valóságnak, hanem létrehozója is az úgynevezett társadalmi tényeknek.²³ Az intézmények társadalmi státusza hitelesíti a társadalmi tényeket (például a dokumentumokat és azok tartalmát), amelyeket ezen intézmények létrehoznak, ami azt eredményezi, hogy a „nyers tények” (például a fizikai valóság tényei) és az intézményi, társadalmi tények közötti határvonal elmosódik.²⁴ Ilyen értelemben tehát az intézmények fontos szerepet játszanak a társadalmi valóság megteremtésében. Erre az elméleti háttérre alapul a politikatudományban és a nemzetközi kapcsolatok kutatásában és értelmezésében a konstruktivizmus.²⁵

²³ Searle 1998, 115.²⁴ Searle 1998, 123.²⁵ Wendt 1992; Klotz, Lynch 2007; Hurd 2008.

A tartalomelemzés és a diskurzuselemzés alkalmazása a dokumentumelemzésben

A dokumentumelemzésben alkalmazható a klasszikus értelemben vett tartalomelemzés és a (politikai) diskurzuselemzés módszertana. „A tartalomelemzés olyan kutatási technika, amelynek segítségével adatokból a kontextusaiakra vonatkozóan megismételhető és érvényes következtetéseket vonhatunk le.”²⁶ A köztudatban a tartalomelemzés üzenetek jellemzőinek szisztematikus, objektivitásra törekvő, kvantitatív elemzését jelenti, amely magában foglalja az emberi kódolású elemzést és a számítógéppel támogatott elemzést (Computer-Aided Text Analysis = CATA). A tartalomelemzés kódolási szakaszában tartalmi, jelentésbeli kategóriákba sorolnak bizonyos kiválasztott, rokon értelmű szavakat, kifejezéseket, majd ezek előfordulási gyakoriságát vizsgálják, hogy a kategóriák segítségével létrejöjjön a szöveg tartalmának leegyszerűsített modellje. A tartalomelemzés használata igen kiterjedt, és különösen a tömegkommunikációs eszközök üzenetrendszerének vizsgálata céljából fejlesztették. Így alkalmazzák például a médiatartalom általános elemzésére (témák felvetése és napirenden tartása), közéleti személyiségek médiaábrázolásának elemzésére; a hírek nyelvezetének, szóhasználatának vizsgálatára; a médiában közölt politikai beszédek szövegeinek elemzésére; a reklám, a közösségi média tartalmának feltárására.²⁷

A kvantitatív, azaz bizonyos, kiválasztott elemek előfordulásának gyakorisági statisztikáin alapuló tartalomelemzés objektívabbnak látszik, mint a kvalitatív módszer. A kvalitatív elemzésben a kutató személye, a jelentésre vagy a szónoki hatásra vonatkozó megérzései (amelyeket gyakran kvantitatív módszerekkel is ellenőriz) nagyobb teret kapnak: ez a gyakorisági statisztikákon túlmutató kutatási stratégia összetett módszert eredményezhet. Például vizsgálhatja a szöveg tartalmi és formai felépítését, stilisztikai szempontokat, a kulcsfogalmaknak a szövegből lesűrhető jelentését, vagy a szöveg retorikai hatását. Azonban fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a kvantitatív módszer sem teljesen mentes a szubjektív szempontoktól: tartalmi kategóriákat állít fel, hogy a gyakorisági statisztikák segítségével létrehozza a szöveg üzenetrendszerének az egyszerűsített modelljét. A klasszikus, a XX. század első felében használt tartalomelemzésben a kategóriákat és az egyes kategóriákba sorolandó elemeket a résztvevő személyek állapították meg. Ezért különösen nagy hangsúlyt fektettek a tudományosság követelményei közül az interszubjektivitásra: arra, hogy összehangolják a résztvevő kutatók ítéleteit az egyes elemek kategóriákba sorolásáról.²⁸

A jelenlegi kutatási módszerek inkább vegyes módszernek tekinthetők: a kutató rendszerint figyelmes, többszöri olvasást követően azonosít bizonyos szöveg jellegzetességeket, vagyis kiválasztja az elemzési szempontokat, illetve kategóriákat (kvalitatív szakasz). Ezt követően gyakorisági statisztikákat készít a vizsgálati szempontok alapján (kvantitatív szakasz). A kutatási folyamat gyakran egy újabb kvalitatív szakasszal zárul,

²⁶ Krippendorff 1995, 22.

²⁷ Krippendorff 2004; Neuendorf 2017.

²⁸ Neuendorf 2017, 40.

amelyben a kutató értelmezi a szerzett adatokat és bemutatja a kutatási eredményeket: a vizsgált szövegek jellemzőit és azok összefüggéseit a kontextus tényezőivel.

A tartalomelemzés és a diskurzuselemzés fogalmának elkülönítése

A fentiek alapján a kvantitatív, tartalmi kategóriákon és gyakorisági statisztikákon alapuló szövegelemzést tartalomelemzésnek nevezzük. A technológiai fejlődés eredményeképpen ez ma már általában számítógéppel támogatott, és szoftverek igénybevételével történik (például: AntConc, KNIME; NVivo, Atlas.ti, LIWC), amelyek egy része a közösségi média szövegeinek feldolgozására is alkalmas. A kvalitatív elemzési módok gyűjtőneve diskurzuselemzés, mert a szövegek, illetve beszédbeli megnyilatkozások, újabban pedig a multimodális közlemények jelentését és hatását társadalmi összefüggésben vizsgálja a kutató által kiválasztott szempontok alapján. A célja bizonyos témák bemutatásának vizsgálata és a nyelvi megfogalmazás elemzése, valamint a rejtett tartalom feltárása és összefüggésbe hozása a közlő motivációival, vagy ideológiai beállítottságával.

A diskurzuselemzés legismertebb fajtái: 1. a retorikai elemzés, 2. a kritikai diskurzuselemzés, 3. a narratívaelemzés és 4. a konverzáció elemzés. 1. A retorikai elemzés a szövegelemzést és a retorikai alakzatok megjelenését vizsgálja a szövegben. Ennek megfelelően megállapítja a szöveg szerkezetét, az üzenetek felépítését (például a metaforák rendszerét) és a szövegben felbukkanó argumentáció típusokat. A megfigyelés középpontjában az áll, hogyan közlik az üzenetet; melyek a meggyőzés eszközei; milyen interakció jön létre a közlő, a szöveg, és a befogadó között (mi a feltételezhető, vagy mérhető hatás). 2. A kritikai diskurzuselemzés a társadalomban megjelenő hatalmi struktúrák és a médiajelenlét, illetve a médiában közvetített üzenetrendszer összefüggéseit vizsgálja a társadalmi különbségek kimutatásának és kritikájának céljából. A kapitalizmus, valamint a neoliberalizmus (marxista alapú) kritikájával hozható kapcsolatba. 3. A narratívaelemzés azt vizsgálja, hogyan fogalmazza meg a közlő, ami vele történt, amit tapasztalt. Célja a szöveg vizsgálatán keresztül az egyéni, vagy társadalmi tapasztalat összefüggéseinek kutatása, hiszen az eseményeket történetek formájában tárolja az emlékezet. 4. A konverzációelemzés célja a természetes nyelvhasználat, ezen belül is a párbeszéd elemzése. A hangfelvétel alapján leírt párbeszéd elemzéséből következtet a társadalmi kapcsolatokra, a hatalmi és irányítási struktúrákra. Kapcsolódó tudományterülete az etnometodológia, azaz a beszéddel kapcsolatos társadalmi szokások kutatása. A konverzációelemzés foglalkozik például az orvos–beteg kommunikációval, vagy a politikusok parlamenti vitájának tartalmával és fordulataival.

A politikai tartalmú dokumentumok esetében, utalva a fentebb hivatkozott konstruktivizmus elméletére, további két, a diskurzuselemzéshez sorolható módszer említhető: 5. a propagandaelemzés és 6. a stratégiai narratíva elemzés. 5. A propagandaelemzés a második világháború alatt az amerikai tartalomelemző csoport által alkalmazott módszer volt, amelyet Alexander George rekonstruált a háború után fennmaradt iratok alapján.²⁹ A

²⁹ George 1959.

propagandaelemzés a szövegek tartalmából logikai konstrukciókat alkotva következtetéseket vont le a jövőben várható eseményekre vonatkozóan. 6. A mai szóhasználattal stratégiai narratívának nevezhető, általában a politikai aktorok vagy megfelelő szervezeteik által megtervezett és létrehozott szövegekben a politikai aktorok ideológiája nyilvánul meg.³⁰ A stratégiai narratíva „mondja el”, hogy mi, miért történik, vagy történt, vagy fog történni a világban, tehát elsősorban az események igazolását szolgálja. Zaffran a stratégiai narratívának három típusát különbözteti meg³¹: a) rendszer narratíva (a nemzetközi rendről); b) identitás narratíva (a nemzetközi rend aktorairól); c) politikai narratíva (konkrét politika vagy cselekvés igazolása).

Összehasonlítva a tartalomelemzés és a diskurzuselemzés módszereit, megállapítható, hogy, bár mindkettőben előfordul kvalitatív és kvantitatív szakasz, a különbségtétel alapja a kutatás eltérő fókusza. A tartalomelemzés és a diskurzuselemzés a következő fázisokból áll: 1. Kvalitatív szakasz: a kutató előolvassa a szöveget vagy szövegeket. 2. Megállapítja az elemzési kategóriákat. 3. Megállapítja, milyen tartalmi elemek kerülnek az egyes kategóriákba. 4. Kvantitatív szakasz: a gyakorisági statisztikák elkészítése a tartalmi elemek előfordulásáról. 5. Az eredmények vizualizálása (például táblázatokban, vagy grafikonokkal, diagramokkal). 6. Kvalitatív szakasz: az eredmények értelmezése, értékelése.

A tartalomelemzés középpontjában a szöveg, vagy szövegek explicit, azaz nyilvánvaló tartalmának vizsgálata áll. Fő eszköze a kvantitatív vizsgálat, amelynek megtervezésére és ellenőrzésére kisebb arányban kvalitatív módszert is alkalmaz. A diskurzuselemzés középpontjában a szöveg rejtett tartalmának feltárása áll, különös tekintettel a szövegalkotónak és a felhasználó kulturális és politikai közösségnek a valóság dolgaira vonatkozó sajátos látásmódjára, gondolkodásmódjára. Fő eszköze a kvalitatív vizsgálat, amelynek ellenőrzésére kisebb arányban kvantitatív módszert is használ: például szövegelemző szoftverrel ellenőrzi, hogy az előolvasás során gyakran érzett retorikai alakzat valóban feltűnően ismétlődik-e.

A dokumentumelemzés egyaránt alapulhat tartalomelemzésen vagy diskurzuselemzésen. A fő szempontja a dokumentum kontextusba helyezése. A dokumentumot vizsgálhatjuk tartalomelemzéssel, a nyilvánvaló tartalma szempontjából, elhelyezve azt az adott intézmény vagy közösség belső működésének rendszerében. Így azt elemezhetjük, milyen kapcsolatokat mutat a fizikai, társadalmi valósággal, mint társadalmi tény (lásd az 1. táblázatot: társadalmi valóság, fizikai valóság, intertextualitás). A dokumentumot emellett vizsgálhatjuk diskurzuselemzéssel, a rejtett tartalma szempontjából (lásd az 1. táblázatot: a közlő és a befogadó mentális világa: kognitív és érzelmi jellemzői). Így azt elemezhetjük, milyen kognitív és érzelmi állapot jellemzi az előállítóját és a valószínű felhasználóit, tehát a jövőképekre, vagy akár a dokumentum szövegének hatására is következtethetünk.

³⁰ Zaffran 2019, 354.

³¹ Zaffran uo.

A dokumentumelemzés eszköztára a szövegszerűség kritériumai alapján

A (politikai) diskurzuselemzés szempontrendszerét összefoglalható a szövegszerűség kritériumai alapján,³² mivel minden szöveg valamilyen közlési, társadalmi céllal jön létre, és akkor tölti be szerepét, ha a befogadó szöveggé azonosítja és felismeri a funkcióját.

Szövegszerűségi kritérium	Magyarázat	Dokumentumelemzési szempont
1. kohézió	nyelvtani jelek hálózata	SZÖVEG HATÁRAI; TÉMA
2. koherencia	fogalmak hálózata	FOGALOM TARTALMA, ALKOTÓELEMEI
3. szándékoltság	a szöveg beszédaktus funkciói	CÉL
4. elfogadhatóság	megfelelés a társadalmi konvencióknak	TÁRSADALMI/INTÉZMÉNYI KONTEXTUS
5. informativitás	a tartalom közlésével kapcsolatos funkciók	KÖZÖS HÁTTÉRTUDÁS
6. helyzetszerűség	utalások a társadalomra és az intézményekre	KERETEK ÉS FORGATÓKÖNYVEK
7. intertextualitás	hasonlóság, kapcsolat más szövegekkel	DOKUMENTUM SÉMA; TÖRTÉNELMI KONTEXTUS

2. táblázat

A szövegszerűség kritériumainak összefüggése a lehetséges dokumentumelemzési szempontokkal

(forrás: saját készítésű ábra)

A nyelvtani jelek hálózatos összefüggéseiből létrejövő kohézió felismerése lehetővé teszi a szöveg explicit tartalmának (nyilvánvaló témájának) a felismerését és a szöveg határainak a megállapítását. Ez akkor lehet fontos, ha például a tartalomelemzésünk egy elemzési egysége egy szöveg.

A koherencia a szövegben megjelenő fogalmak hálózatát jelenti, amelynek feltérképezésével megállapítható, hogy a közlő milyen fogalmakat tekint rokon értelműnek vagy ellentétesnek, illetve fölé- vagy alárendeltnek. Az utóbbiból kiderül, hogy egy-egy fogalomnak a közlő gondolkodásában melyek az összetevői. Ezt az egyszerűség kedvéért a szójelentések vizsgálatával, a szójelentés elemzésével, a szójelentés összetevőinek meghatározásával állapíthatjuk meg, mert a fogalmak, főleg a politikai fogalmak tartalma a közösség politikai diskurzusában formálódik.³³

³² Beaugrande, Dressler 2000.

³³ Adcock 2005.

A szándékoltóság megértése a szöveg beszédaktus funkciójának felismerését is magában foglalja.³⁴ A beszédaktus vagy beszéd tett létre hozói a politikai diskurzusban lehetnek személyek vagy intézmények. A beszéd tett lényegében azt jelenti, hogy a közlés gyakran a politikai cselekvéssel egyenlő: bizonyos jelenségek, problémák, célok attól kerülnek a köztudatba, valamint a politikai cselekvések folyamatába, hogy nyelvileg megfogalmazzák őket.

Az elfogadhatóság kritériuma magában foglalja a dokumentum sémától a nyelv–stilisztikai eszközökig mindazokat a szokásokat, amelyeknek a dokumentum a kommunikáció gazdaságossága és hatékonysága érdekében meg kell, hogy feleljen.

Az informativitás vagy hírérték összefügg a közlő és a befogadó közös háttértudásával, amely gyakran rejtve van a dokumentumban; többnyire a társadalom működéséhez vagy a kultúrához kötődik. A dokumentumok kifejezik, a közös háttértudást, illetve a felhasználóik világról alkotott ismereteit. A hatását tekintve egy dokumentum módosíthatja is a közös háttértudást. A dokumentum ugyanakkor színlelhet olyan közös háttértudást, amelyet a valóságban nem oszt a közlő és a befogadó –ebben az esetben a befogadó a kommunikáció fenntartása érdekében ennek érvényesként való elfogadására kényszerül.

A helyzetszerűség kritériuma azt jelenti, hogy a dokumentum valamilyen, a valósághoz kapcsolódó összefüggésbe helyezhető, például események sorába, vagy a dokumentumban a fizikai világban megvalósítandó célkitűzések jelennek meg. Ez az összefüggésrendszer a kognitív értelemben vett keret. Ha az összefüggésrendszer a szereplőket és az események sorrendjét is magában foglalja, akkor forgatókönyvről beszélhetünk. A keretek és a forgatókönyvek a közlő és a befogadó strukturált, elvont tudását tartalmazzák a társadalomban vagy a világban bekövetkező eseményekről, ezért általában nem szükséges a részletes kibontásuk a dokumentum szövegében. Például elég, ha a dokumentum röviden utal az adott intézményrendszerben működő más komponensekre és eljárási módokra.

Az intertextualitás azért lehet fontos szempont, mert a dokumentumok sémája akár történelmi korszakokként, vagy egy szervezet, intézmény fejlődésének eltérő szakaszaiban változhat. Ennek megfelelően a dokumentum sémája és a történelmi kontextus kölcsönösen kikövetkeztethetők lehetnek. Megjegyzendő, hogy az interneten megjelenő, gyakran multimédiás dokumentumok esetében a műfajok és a sémák keveredhetnek, ezért saját elemzési szempontrendszerrel kell alkalmazni a tipológiájukra vonatkozóan is.

A fentieket összefoglalva megállapítható, hogy a dokumentumelemzés akkor alkalmazható leginkább, ha a dokumentumnak a fizikai valóságra utaló elemeit vizsgáljuk, és szisztematikus összefüggéseket igyekszünk feltárni a dokumentumok tartalma és a valós események között. Például össze lehet hasonlítani különféle forrásokból származó dokumentumoknak egy adott témáról keletkezett tartalmát azonos időszakban; vagy ugyanabból a forrásból származó dokumentumoknak egy adott témáról keletkezett tartalmát eltérő időszakban. Az alábbiakban

³⁴ Beaugrande, Dressler 2000, 152–183.

a politikai diskurzus elemzés szemszögéből részletesebben bemutatom a keretek és forgatókönyvek és a jövőkép elemzésének lehetőségeit. Mindkettő jelentősége abban áll, hogy a szöveg rejtett tartalmát is feltárja, így az eredményeiből a kutató információt nyerhet a dokumentum előállítójának, a közlőnek a mentális világáról (kognitív és érzelmi állapotáról) és a közlőnek a befogadó befolyásolását célzó eszközeiről (lásd az 1. táblázatot).

A kognitív keretek és forgatókönyvek – a rejtett tartalom

A kognitív keretek és forgatókönyvek többnyire a dokumentumban hálószerűen megjelenő metaforikus utalások révén azonosíthatók. A közlő a metaforák segítségével a közös háttértudásra építve megpróbálhatja érthetőbbé tenni a bonyolult témát: például a kétezres évek eleje óta a politikai kommunikációban a tömeges fertőző betegségek elleni védekezésről a kórokozó elleni háborúként beszélnek;³⁵ de a háborús metaforát az élet szinte minden területén alkalmazzák a „küzdelem” közös háttértudásával kapcsolatos társadalmi cselekvés forgatókönyvének felidézésére.³⁶ A kognitív metaforák egy adott kultúrában annyira beépültek a köztudatba, hogy a beszélőközösség tagjai nem is veszik észre őket (például a fejlett nyugati kapitalizmusban természetesnek tűnik, hogy a gazdaság leírására a sportversenyek metaforarendszerét használjuk: „a gazdaság olyan, mint egy sportverseny”). A metaforák tehát azt mutatják meg, hogyan konceptualizálja a közlő, vagy a beszélőközösség a fizikai és a társadalmi valóság tényeit. A metaforák kognitív keretet adnak a valóság dolgainak érzékeléséhez és értelmezéséhez, amelyekből viszont bizonyos cselekvési forgatókönyvek következnek. Például, ha a tömeges fertőzések elleni fellépést a politikai kommunikáció háborús keretbe helyezi, ez által a háborús veszélyhelyzethez hasonló intézkedések indokoltnak látszanak a közös háttértudásból előhívott forgatókönyv részeként. A metaforáknak tehát fontos szerepük van a befolyásolásban, ezért a politikai kommunikációban megtervezhető, hogy milyen metaforákkal milyen keretbe helyeznek egy jelenséget vagy eseményt.³⁷ A metaforák a fentiek alapján összességében definícióként is működnek, így az argumentáció, az érvelés részeivé válnak.³⁸

A dokumentum értelmezése a múlt, a jelen és a jövő összefüggéseiben

A dokumentum tartalmát, mint fentebb látható, a valós eseményekhez viszonyítva lehet kontextusba helyezni. Ebben az értelemben a jelen idősjében lehet a legtöbb olyan információ, amely segítségével értékelhető a dokumentum jelentősége, és más dokumentumokkal való kapcsolata. Ha a dokumentumokat világos időrendbe lehet állítani, az ok-okozat, illetve az előzmény-következmény logikai kapcsolatai is kikövetkeztethetők. Azonban fontos megjegyezni, hogy a társadalomtudományokban, eltérően a természettudományoktól vagy az orvostudománytól, az időrend nem feltétlenül alapozza meg

³⁵ Nerlich 2011.

³⁶ Flusberg et al. 2018.

³⁷ Schaffner, Sellers 2010.

³⁸ Walton et al. 2008, 67.

az ilyen következtetések levonását. Ez különösen igaz a történelmi dokumentumok és események vizsgálatára, hiszen a fizikai valóságban történt eseményeket nincs lehetőség megtapasztalni, és elképzelhető, hogy a következtetés a célszerűsége vagy az eredményre csak az emberi gondolkodásunk sajátossága.³⁹

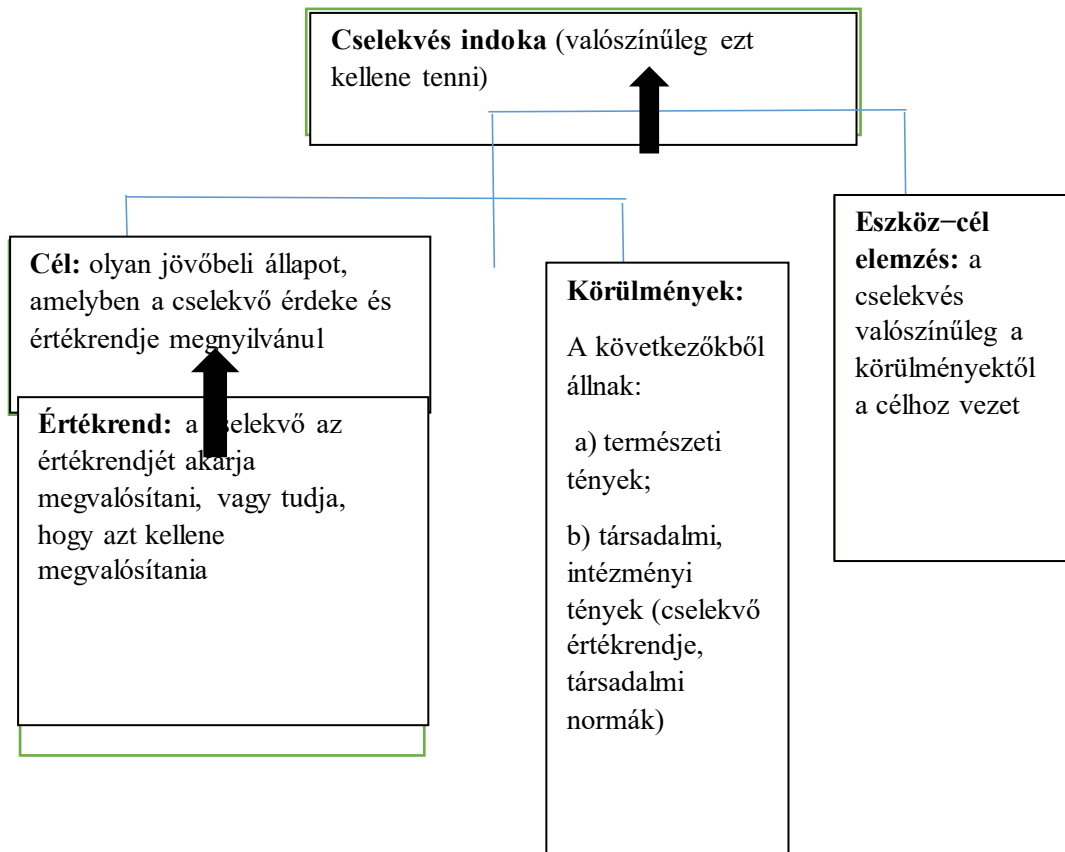
A dokumentumok vizsgálatában fontos szempont lehet a jövőre utaló tartalom: a jövőkép és a megvalósításának módjára vonatkozó elgondolás és érvelés. Az érvelés, vagyis az argumentáció feltérképezhető a gyakorlati érvelés szempontjai alapján, amelyet az értékrendünk, ideológiai háttérünk és neveltetésünk alapján a hétköznapiakban alkalmazunk, eltérően a klasszikus retorika merevebb argumentációs sémáitól.⁴⁰ A hétköznapi érvelésben, főleg az intézményrendszer által létrehozott politikai diskurzusban az úgynevezett ténymegállapítások is argumentumként szerepelnek egy szükséges cselekvési mód, valamilyen jövőkép felvázolásához. Ezeket a gyakran intézményesen előállított „tényeket”, érveket azután a társadalom „objektív tényként” érzékeli, és megfelelő érvnek tartja valamilyen cselekvéshez. A társadalom működésében tehát a racionális érveknél is nagyobb szerepe van az intézményi valóságból és a normatív, erkölcsi alapú megfontolásokból eredő érveknek (1. ábra). Ezért az intézményi valóságban előállított jövőkép nem csak célokat fogalmaz meg, hanem a dolgok olyan állását, amely megfelel a közösség erkölcsi értékrendjének és törekvéseinek.⁴¹

A stratégiai fontosságú dokumentumokban tehát jelen van a létező világ diszkurzív leképezése, de ez keveredhet a még csak elképzelt, jövőbeni világ felvázolásával. A jövőkép kiszűrése azért is fontos lehet, mert a politikai gondolkodásban a körülményekre vonatkozó megállapítások és a célkitűzésekre vonatkozó elképzelések felcserélődhetnek – vagyis előfordulhat, hogy a gyakorlati érvelés sémájában nem a körülmények mérlegelése lesz a kiindulópont, hanem a célállapot. Ebben az esetben a víziót az intézményi valóság részeként érzékelik. A jövőről szóló elképzelések elemzésében az 1. ábrán látható szempontokat érdemes vizsgálni: a cél megjelölését, az eszköz-cél mérlegelést, a körülményekre vonatkozó megállapításokat, az értékrend megfogalmazását, valamint a választott cselekvési mód explicit vagy implicit indoklását.

³⁹ Ratto 2018, 424.

⁴⁰ Fairclough és Fairclough 2012, 72–77.

⁴¹ uo., 103–109.

1. ábra

A gyakorlati érvelés szempontrendszere

(forrás: Fairclough és Fairclough (2012, 48) alapján szerkesztette a szerző)

Összefoglalás

A fentiek alapján megállapítható, hogy a dokumentumelemzés módszertanát a nyelvészeti pragmatika, a kognitív nyelvészetnek a tudás sémáiról szóló elméletei és a politikai diskurzuselemzés argumentáción alapuló irányzatai alapján egységes rendszerbe lehet foglalni. Az elméleti háttér felvázolása lehetőséget nyújt arra, hogy a kutatók saját elemzési keretet alakítsanak ki vizsgálendő témának és a szempontrendszerüknek megfelelően. A dokumentumelemzésnek nincs kötelező érvényű módszertana, de a kutatás előkészítése során a következőket javasolt mérlegelni: 1. A dokumentumot vagy dokumentumokat létrehozó intézmény vagy intézményrendszer működése. 2. A dokumentumok szerkezeti és tartalmi sémája és szerepük az intézmény működésében. 3. A kutatásra kiválasztott témához kapcsolódó nyelvi jelenségek meghatározása. 4. Az elemzés eszköztárának meghatározása (tartalomelemzés vagy diskurzuselemzés?). 5. A kutatás időkeretének megállapítása. 6. A kutatásból nyert adatok és a valóság eseményei összefüggésének vizsgálata.

A dokumentumok rejtett tartalmának feltárása hosszabb elméleti megalapozást igényel, ám jelentős eredményekhez vezethet, főleg a stratégiai narratíva kiszűrésében, a közlő, vagy a beszélőközösség látásmódjának megértésében (kognitív metaforák, keretek és forgatókönyvek). A stratégiai narratívához kapcsolódóan fontos lehet a jelen állapotok percepciójának és az elérni kívánt jövőképek a dokumentumokból való rekonstruálása.

További kutatást igényel annak megállapítása, hogy alkotható-e külön séma a belső intézményi dokumentumok elemzésére, különös tekintettel a működési folyamatok megértésére. Emellett fontos lenne új, egységes kutatási módszert alkotni az interneten nagy számban megjelenő, és sok szempontból műfaji keveredést mutató multimédiás dokumentumok tipologizálására és elemzésére.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adcock, Robert, 2005. What Is a Concept? The C&M Working Paper Series. Mexico City: Committee on Concepts and Methods, IPSA, CIDE. <https://www.concepts-methods.org/WorkingPapers> (Letöltés ideje: 2021.08.03.)
- Beaugrande, Robert de, Dressler, Wolfgang, 2000. Bevezetés a szövegnyelvészetbe. Budapest: Corvina Kiadó.
- Babbie, Earl, 2001a. „Alapozott elmélet.” A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Budapest: Balassi Kiadó. 327–329.
- Babbie, Earl, 2001b. „Tartalomelemzés.” A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Budapest: Balassi Kiadó. 352–364.
- Babbie, Earl, 2001c. „Dokumentumok olvasása és értékelése.” A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Budapest: Balassi Kiadó. 374–379.
- Barnett, Frank R., Lord, Carnes (szerk.) 1989. Political Warfare and Psychological Operations. Rethinking the US Approach. National Defense University Press and National Strategy Information Center, Inc.
- Berelson, Bernard, Lazarsfeld, Paul 1948. The analysis of communication content. Universitetets Studentkontor
- Bowen, Glenn, 2009. Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27–40. <https://doi.org/10.3316/QRJ0902027> (Letöltés ideje: 2022.12.08.)
- Cardno, Carol, 2018. Policy document analysis: A practical educational leadership tool and a qualitative research method. *Educational Administration: Theory and Practice* 2018, Volume 24, Issue 4, 623–640. DOI: 10.14527/kuey.2018.016 (Letöltés ideje: 2023.07.10.)
- Csiki, Tamás, 2013. Az új Nemzeti Katonai Stratégia a nemzetközi tapasztalatok tükrében. *Hadtudomány*, 23. (2013/ 3–4): 29–44. https://www.mht.eu/hadtudomany/2013/3_4/Hadtudomany_2013_3-4_4.pdf (Letöltés ideje: 2023.07.14.)

- DalGLISH, Sarah L., Khalid, Hina, McMahon, Shannon, 2020. Document analysis in health policy research: the READ approach. *Health Policy and Planning*, 35, 2020, 1424–1431. <https://doi.org/10.1093/heapol/czaa064> (Letöltés ideje: 2021.10.06.)
- Estevens, João (2018) Migration crisis in the EU: developing a framework for analysis of national security and defence strategies. *Comparative Migration Studies*, 28. (2018/6): 1–21. <https://doi.org/10.1186/s40878-018-0093-3> (Letöltés ideje: 2023.07.14.)
- Fairclough, Isabela, Fairclough, Norman 2012. *Political Discourse Analysis: A Method for Advanced Students*. London/New York: Routledge.
- Flusberg, Stephen J., Matlock, Teenie, Thibodeau, Paul H., 2018. War Metaphors in Public Discourse. *Metaphor and Symbol*, 33(1):1–18. January 18, 2018. <https://doi.org/10.1080/10926488.2018.1407992> (Letöltés ideje: 2023.07.31)
- George, Alexander L. 1959 *Propaganda Analysis: A Study of Inferences Made from Nazi Propaganda in World War II*. Evanston, Il.: Row, Peterson
- Glaser, Barney, Strauss, Anselm 1967. *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. New York: Aldine de Gruyter
- Horváth, Dóra, Mitev, Ariel 2015. *Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv*. Budapest: Alinea Kiadó. 85–126.
- Hurd, Ian, 2008. *Constructivism*. Reus-Smit, Christian, Snidal, Duncan, (szerk.) *The Oxford Handbook of International Relations*. Oxford/New York: Oxford University Press
- Jordan, Kayla. N., Sterling, Joanna., Pennebaker, James. W., & Boyd, Ryan. L. 2019. Examining long-term trends in politics and culture through language of political leaders and cultural institutions. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 201811987. <https://doi.org/10.1073/pnas.1811987116> (Letöltés ideje: 2023.10.24.)
- Klotz, Audie, Lynch, Cecelia, 2007. *Strategies for Research in Constructivist International Relations*. Armonk, New York/London, England: M. E. Sharpe
- Krippendorff, Klaus, 1995. *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Budapest: Balassi Kiadó
- Krippendorff, Klaus, 2004. *Content Analysis. An Introduction to Its Methodology*. Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage Publications
- Lasswell, Harold D., Leites, Nathan 1965. *Language of Politics*. The M.I.T. Press. M.I.T. Cambridge. Mass.
- Magyar Nemzeti Levéltár, 2020. *Segédletek dokumentumelemzéshez*. https://mnl.gov.hu/mnl/tml/hirek/segedletek_dokumentumelemzeshez (Letöltés ideje: 2023.07.14.)
- Nerlich, Brigitte, 2011. The role of metaphor scenarios in disease management discourses: Foot and mouth disease and avian influenza. Handl, Sandra, Schmid, Hans-Jörg (szerk), *Windows to the Mind. Metaphor, Metonymy and Conceptual Blending*. Berlin/New York: De Gruyter Mouton. 115–142.

- Neuendorf, Kimberley A., 2017. *The Content Analysis Guidebook*. Los Angeles/London: Sage Publications. <https://doi.org/10.4135/9781071802878> (Letöltés ideje: 2020.11.17.)
- Park, Andrew, Montecchi, Matteo, Feng, Cai 'Mitsu', Plangger, Kirk, Pitt, Leyland, 2020. Understanding „fake news”: a bibliographic perspective. *Defence Strategic Communications*. Vol. 8, 141–172. DOI: 10.30966/2018.RIGA.8.4. (Letöltés ideje: 2020.07.13.)
- Pool, Ithiel de S. 1959. *Trends in content analysis*. Illinois Press
- Ratto, Adrián, 2018. Where Is History Heading? Concerning the Idea of Progress. Roldán, Concha; Brauer, Daniel, Rohbeck, Johannes (szerk.) *Philosophy of Globalization*. De Gruyter 423–433. <https://doi.org/10.1515/9783110492415-031>
- Searle, John R., 1998. *Elme, nyelv és társadalom*. Budapest: Vince Kiadó
- Schaffner, Brian F., Sellers, Patrick J., (szerk.) 2010. *Winning with Words. The Origins and Impact of Political Framing*. New York/London: Routledge, Taylor and Francis Group. <https://doi.org/10.4324/9780203883112> (Letöltés ideje: 2023.07.31.)
- Thomázy, Gabriella, 2021. Migrációs Stratégiák: Dél-Amerika vs. Európa : Ecuador, Kolumbia, Magyarország és Spanyolország összehasonlító elemzése. *Hadtudomány* 31(2), 2 58–74. <https://doi.org/10.17047/HADTUD.2021.31.2.58>. (Leöltés ideje: 2023.07.14.)
- Thomázy, Gabriella, 2022. A bevándorlók rendkívüli legalizálása Dél-Amerikában a Covid-19 pandémia idején. *Pólusok*. 3(1), 50–68. <https://doi.org/10.15170/PSK.2022.03.01.03> (Letöltés ideje: 2023.07.14.)
- Urbanovics, Anna, Guajardo, Rodrigo, 2022. Estrategias de ciberseguridad en los países latinoamericanos – un análisis comparativo. *Acta Hispanica*, (IV), 89–104. <https://doi.org/10.14232/actahisp.2022.0.89-104> (Letöltés ideje: 2023.07.14.)
- Urbanovics, Anna, 2022. A mesterséges intelligenciával kapcsolatos szakpolitikai fejlemények Latin-Amerikában. *Pólusok*, 69–85. <https://doi.org/10.15170/PSK.2022.03.01.04> (Letöltés ideje: 2023.07.14.)
- US National Archives (n.d.) *Educator Resources. Document Analysis*. <https://www.archives.gov/education/lessons/worksheets> (Letöltés ideje: 2023.07.14.)
- Verschueren, Jef, 1999. *Understanding Pragmatics*. London/New York: Arnold
- Walton Douglas, Reed, Chris, Macagno Fabrizio, 2008. *Argumentation Schemes*. Cambridge/New York: Cambridge University Press
- Wendt, Alexander 1992. Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics. *International Organization*, Vol. 46, No. 2 (Spring, 1992), 391–425. <https://www.jstor.org/stable/2706858> (Letöltés ideje: 2023.08.01.)
- Zaffran, Raphael, 2019. *Strategic Narrative and Security*. Taylor, Brian C., Bean, Hamilton. (szerk.) *The Handbook of Communication and Security*. New York; London: Routledge; Taylor and Francis Group. 354–367. <https://doi.org/10.4324/9781351180962> (Letöltés ideje: 2022.08.28.)